

Вікторія ОНІЩУК
Луцьк

УКРАЇНІЗАЦІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ВОЛИНІ в 20-х роках ХХ століття

Ситуація українського населення Волині, що за Ризьким договором (1921 р.) опинилося в складі Польщі, характеризувалася, передусім, прискоренням національних процесів, в яких чи нане й важливішу роль відіграла релігія і церква.

В Російській імперії православна церква вважалася незаперечно російською, всі православні – росіянами, а Україна носила назву “Юга Росії”. Та саме відокремлення від одновірної держави стало основною причиною загостреного усвідомлення українцями своїх національних та релігійних особливостей. Свідома частина української громадськості розгорнула могутній рух за українізацію православної церкви в Польщі, який вже від часу свого зародження був приречений на невтомну боротьбу впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Сприяло цьому внутрішнє положення самої церкви. Православне духовенство, що опинилося в православній церкві в Польщі майже цілком було російським, а передусім, російською була ієрархія. Це духовенство не полишало надії на відновлення Російської імперії, намагалося всілякими засобами боронити російськість церкви. Проявом тої російськості була російська вимова старослов’янських літургійних текстів, російська мова в церковній адміністрації, в навчанні релігії в школах.

Український церковний рух спочатку був представлений лише невеликою частиною національно свідомого духовенства та нечисельною інтелігенцією. Українські церковні діячі ставили за мету надання православної церкві в Польщі українського характеру, а то й бачили її осередком національного життя. Проте всі здобутки та невдачі українського церковного руху швидше всього залежали від позиції польських урядових кіл. Так, позиція уряду щодо українського національно-релігійного руху на початку 20-х років характеризувалася переплетенням двох різних концепцій. З однієї сторони уряд не підтримував українського церковного руху, але й не був зацікавлений у збереженні російського характеру церкви. Політика дерусифікації межувала з намаганнями не допустити вирішення цього питання на користь українців. З іншої ж сторони спостерігається низка поступок щодо національно-церковного питання, зокрема у мовній галузі. Але ці поступки швидше можна розцінювати як поступки тактичні, втілення їх в життя сприймалося без великого ентузіазму.

Осередком українського національно-церковного руху стала Волинська єпархія – найбільша в Польщі щодо числа православних вірних, що на 1921 р. становили 74,2% населення¹. За даними Волинського воєводського управління в 1921 р. на Волині нараховувалося 799 православних парафій². Отож, саме на Волині починав зароджуватись та міцніти український церковний рух. Його основними вимогами було впровадження української мови до літургій та церковної адміністрації, переклад богослужбових книг українською мовою, висвячення єпископів-українців, навчання релігії в школах українською мовою, виділення усіх українських парафій в окрему єпархію на чолі з єпископом українцем та ін.

Гасла українізації з’явилися одночасно з організаційним становленням самої церкви і підносили їх самі церковники. Першим кроком в цій справі став Волинський єпархіальний з’їзд духовенства і мирян, скликаний єпископом Діонісієм у Почаєві 3 – 10 жовтня 1921 р.

Незважаючи на опір частини проросійськи настроєного духовенства, щодо українізації церковного життя з’їзд ухвалив: “Жива віра вимагає й живої мови в молитвах і в службі Божій, через те треба перейти од церковно-слов’янської мови до народної, живої мови української. Але перехід той має відбутись поступово, в міру того, як будуть перекладатись і ухвалюватись авторитетною Церковною Владою подібні богослужбові книги. До служби Божої на церковно-слов’янській мові з вимовою українською, приступити негайно”³.

На засіданні Священного Синоду 16 червня 1922 р. після заслухання рапорту єпископа Діонісія в справі українізації православної церкви в Польщі було вирішено благословити вживання в слов’янській богослужбовій мові народної української вимови й читання Слова Божого українською мовою в тих випадках, коли це буде визнано за необхідне⁴.

Доклався до національних стремлінь українців і митрополит Юрій. Міністр військових справ у своєму листі до міністра віросповідань згадує про митрополита Юрія як про піонера українського церковно-релігійного руху, який, будучи за походженням українцем, за час свого правління систематично українізував Православну церкву на Волині і, незважаючи на погрози, на звільнені парафії призначав українців. Його діяльність знаходила підтримку місцевого населення⁵.

Ступивши на шлях здобуття незалежності Православної церкви в Польщі від Москви, митрополит Юрій поплатився життям, загинувши від рук великоруського шовініста Смарагда.

У 1923 р. в сан митрополита було возведено волинського архієпископа Діонісія, який згодом зайняв ворожу позицію щодо українського церковно-релігійного руху. Та відчуваючи могутній поштовх Почаївського з'їзду і незважаючи на відсутність єдиного координаційного центру, український церковний рух міцнів і з ним мусили рахуватися.

Питання про допущення мови населення в Богослужіннях знову було предметом обговорення на засіданні Синоду 3 вересня 1924 р., внаслідок чого було вирішено допустити вживання української, білоруської, польської і чеської мов у тих богослужбових чинах, текст яких схвалено вищою церковною владою і в тих парафіях, де цього захочуть парафіяни⁶.

Прийняті ухвали дуже повільно впроваджувалися в життя, ігнорувалися зрусифікованим духовенством. Не були вони з ентузіазмом сприйняті і польським урядом. Так у листі до Волинського воєводи від 23 вересня 1925 р. міністр віросповідань вказував: “Державні власті не мають прихильно ставитись до українізації Православної церкви. Українізація православного життя на Волині ... призводить до відокремлення волинського православ'я від решти православ'я в Польщі, послаблює впливи центральної духовної влади у Варшаві і загрожує об'єднанням волинського православ'я з національною Київською церквою”⁷.

Одним з найголовніших чинників національно-церковного руху була українська громадська організація “Просвіта”. Ще в 1920 р. Рада товариства зверталася до єпископа Діонісія з проханням, щоб у луцькому соборі служба Божа відправлялася з українською вимовою старослов'янських літургійних текстів і проповіді виголошувалися українською мовою⁸.

В той час в центрі церковно-релігійного життя Волині опинився відомий громадський діяч, голова Володимирської “Просвіти” лікар Арсен Річинський. З 1924 р. він редактор часопису “На Варті” – першого українського видання в Польщі, яке вело боротьбу за розмосковлення Православної церкви на українських землях. Навколо А.Річинського гуртуються свідомі українські діячі.

У Рівному 26 вересня 1926 р. відбувся з'їзд українських культурно-освітніх організацій Волині за участю представників Галичини, Холмщини, Полісся. На цьому з'їзді А.Річинський висунув на обговорення питання про церковні справи, внаслідок чого було укладено і подано митрополиту Діонісію меморіал, в якому висувалися вимоги українізації церковного життя на Волині⁹.

Саме після Рівенського з'їзду А.Річинський подав ідею скликання в Луцьку українського з'їзду. Здійснення такого задуму було реальним, перш за все, у зв'язку з деякими змінами в політиці польського уряду щодо українців після травневого перевороту маршала Пілсудського. “З приходом до влади маршала Пілсудського ... церковна політика польського уряду у відношенні до православної церкви стала на шлях сприяння українському церковно-православному рухові в його боротьбі за визволення православ'я в Польщі від характеру й духу “російськості”...” – писав І.Власовський¹⁰.

Делегація від українського православного населення Волині звернулася до міністра віросповідань з проханням про надання дозволу на проведення з'їзду¹¹. Таке прохання було звернуто і до митрополита Діонісія¹².

На початку лютого 1927 р. дозвіл було отримано від урядових сфер у Варшаві¹³. Проте ієрархів Православної церкви налякала ідея скликання такого з'їзду. Церковне керівництво розпочало широку кампанію проти організаторів, застосовуючи тиск і навіть погрози.

З огляду на загострення ситуації в лютому 1927 р. Синод прийняв постанову про проведення плебісциту для вияснення відношення народу до церковно-слов'янської мови в церкві. З цього приводу “Рідна церква” повідомляла, що у м.Рівному протоієрей Рогальський запропонував духовенству свого деканату завчасно підготовлене ним прохання про недопущення українізації церкви і змушував його підписувати. А в м.Турийську благочинний Концевич теж агітував духовенство висловитися проти українізації, на що не погодилася частина священників¹⁴.

Подібні приклади дають можливість зрозуміти, наскільки об'єктивними могли бути результати плебісциту.

Церковне керівництво не могло задовольнитися намаганнями довести те, що народ сам не бажає українізації літургій. Розуміючи, що український церковний з'їзд може об'єктивно висвітлити позицію громадськості в цій справі, ієрархія вдалася до більш рішучих кроків. На засіданні Синоду

26 лютого 1927 р. було прийнято рішення, в якому вказувалося, що програма Луцького з'їзду перевищує компетенцію подібних з'їздів, а склад не відповідає його меті і завданням. Синод визнав запланований з'їзд за “недоцільний і непотрібний з церковної точки зору”. Було наказано всьому духовенству Православної церкви в Польщі “під страхом канонічної відповідальності” не насмілюватися брати участі в тому з'їзді¹⁵.

Незважаючи на це, ідея з'їзду зацікавила українську громадськість. При повітових Просвітах почали створюватися церковні комітети, які розсилали по Волині відозви до населення, закликаючи підтримати з'їзд.

Організатори з'їзду розпочали широку агітаційну кампанію. Серед населення розповсюджувалися листівки, в яких звучав заклик до парафіян кожного села надіслати на з'їзд своїх представників, надавши їм письмові уповноваження, підписані односельчанами.

На нараді Оргкомітету 25 березня було вирішено провести повторний плебісцит серед українського населення з метою виявлення відношення громадськості до української мови Богослужінь. Розроблені і розповсюджені тексти заяв мали підписати всі парафіяни, які підтримують рух за українізацію церкви¹⁶.

Власовський І. засвідчує, що такі заяви надійшли з 572 сіл Волинської єпархії; малі села надіслали від 50 до 80 підписів дорослого населення, більші – близько 300 підписів¹⁷.

Однак такі заяви не були розповсюджені по всіх селах єпархії, а там, де вони були отримані, досить часто прихильники українізації зустрічалися з пасивним, а то й ворожим ставленням духовенства. Отже результати плебісциту були далеко не повними, та навіть наведені вище цифри яскраво свідчать про розгортання українського церковного руху.

Незважаючи на перешкоди, 5 червня 1927 р. з'їзд розпочав роботу. З огляду на відсутність представників духовної влади, він отримав назву “з'їзду мирян-українців у церковних справах”. На з'їзд прибуло 484 делегати з Волині, Холмщини і Полісся, 8 представників Сейму і Сенату, 22 особи від громадських організацій та політичних партій, що діяли на Волині, група журналістів та гостей¹⁸.

На розгляд засідань було винесено 8 питань, що стосувалися церковно-релігійного життя українського населення в Польщі.

На підставі відповідних доповідей було винесено цілу низку резолюцій, в яких представники української громадськості домагалися: “на всіх землях, де проживає українська людність, мовою православного Богослужіння повинна бути лише мова українська”; призначити на три єпископські кафедри на землях з переважаючою більшістю українського населення єпископів-українців; вимоги парафіян про відправу Богослужінь українською мовою задовольняти без відмовок і відтягувань; українізувати діловодство православної церкви; навчання дітей-українців вести їх рідною мовою; усунути з займаних посад скомпроментоване духовенство і призначити на ті місця відповідних осіб, які при призначенні повинні ствердити перед комісією знання української мови; виділити кошти на переклади та видання Богослужбових книг та релігійної літератури¹⁹.

Під час роботи Луцького з'їзду спостерігалось деяке розмежування в поглядах делегатів. Зокрема послі Сейму С.Підгірський та С.Козіцький були прибічниками радикального вирішення справи українізації церкви і вважали за необхідне, в разі невиконання вищою церковною владою вимог з'їзду, розірвати відносини з митрополитом і священним Синодом. Але позиція послів С.Підгірського та С.Козіцького не була прийнята учасниками з'їзду. Члени президії підкреслювали, що прибічників українізації ще не багато. Більша частина православних українців ще займає ворожу щодо українізації позицію. Президія радила їти до українізації православної церкви шляхом пропаганди серед населення²⁰.

Як виконавчий орган з'їзду було обрано Український церковний комітет на чолі з А.Річинським. Діяльність цього комітету проявлялася у розміщенні статей в пресі, розповсюдженні серед населення листівок та комунікатів з повідомленнями про ситуацію в Православній церкві, закликами до боротьби за українізацію церковно-релігійного життя.

У відповідь на дії діячів українського церковного руху митрополит Діонісій скликав у Почаєві 16 – 17 червня 1927 р. альтернативний з'їзд православних повітових протоієреїв всієї єпархії і проросійськи настроєних кандидатів від парафій. Це зібрання зайняло відкрито ворожу позицію щодо рішень Луцького з'їзду. Було висунуто вимоги, в яких наголошувалося, що літургійною мовою повинна бути виключно мова церковно-слов'янська. Делегати вимагали від митрополита Діонісія, щоб він звернувся до народу з відозвою, в якій би закликав припинити українізацію Богослужінь²¹.

Постанови Почаївського з'їзду викликали загальне обурення українського населення і ще зміцнили негативне ставлення до ієрархії.

В цей час Український церковний комітет продовжував свою діяльність, ведучи пропаганду серед

населення, проводячи повітові та окружні церковні з'їзди. Зокрема 6 листопада 1927 р. повітовий церковно-народний з'їзд відбувся у Володимирі Волинському. В роботі з'їзду взяли участь більше 260 делегатів, представники адміністративної влади, кореспонденти, гості. Робота завершилася прийняттям резолюцій, які знову ж такі були відгуком постанов Луцького з'їзду²².

Бачачи такий розмах діяльності українців митрополит Діонісій, після узгодження з Синодом, запросив в грудні 1927 р. до себе представників Комітету. Розмова велася про припинення їх діяльності, було навіть попереджено про можливість відлучення від церкви його членів²³.

Більш плідною для українців була конференція у митрополита 1 липня 1928 р. за участю представників Церковного комітету. На цій конференції було прийнято деякі узгодження між церковною владою і Комітетом. У зв'язку з цим 1 серпня 1928 р. митрополит оголосив відозву до православного населення, в якій вказував, що не бачить ніяких перешкод для ведення літургій українською мовою, якщо того бажає населення, але не слід проводити українізацію там, де немає щодо того згоди парафіян²⁴.

В цей час відбулися зміни у відношенні польської влади до Комітету. Влітку 1928 р. за розпорядженням з Варшави, Волинський воєвода видав наказ про ліквідацію Церковного комітету²⁵.

Власовський І. вважає, що однією з найвагоміших причин зміни відношення уряду до Церковного комітету був меморіал, надісланий ним до Всесвітньої християнської конференції в Лозанні в якому досить гостро змальовувалося положення православ'я в Польщі, і який "далеко не був актом дипломатичної вмілості"²⁶. Забезпечуючи участь митрополита Діонісія в тій конференції, польський уряд ставив за мету утвердити в православному світі автокефалію Православної церкви в Польщі і взагалі піднести престиж польської держави.

Розпорядження воєводи про закриття Церковного комітету не зупинило українського церковного руху, він охоплював дедалі більше парафій і знаходив бурхливе обговорення в періодичній пресі.

Так, широкого розголосу набули події з питань українізації у Володимирі, який на той час став центром національно-релігійного життя.

Бурхливі події у Володимирі були спричинені намаганням прихильників церковно-слов'янської мови в Богослужіння повернути собі Свято-Успенський Собор, який володимирчанам вдалося українізувати в 1925 р.

В "Українській ниві" від 8 квітня 1927 р. було опубліковано лист парафіян володимирського Собору, складений на парафіяльному зібранні 20 березня 1927 р. Українці Володимира висловлювали протест проти передачі Собору для слов'янської відправи літургій, посилаючись на постанову Синоду від 3.IX.1924 р., за якою було дозволено українське Богослужіння²⁷.

Подальше загострення конфлікту змусило володимирчан шукати справедливості у вищій церковній владі та уряду. Делегація від парафіян володимирського Собору відвідала міністра віросповідань Добруцького і подала йому декларацію для Синоду за підписом 1500 парафіян володимирського Собору, в якій парафіяни домагалися української відправи Богослужінь. Представників парафії було відправлено і до митрополита, але митрополит так і не прийняв делегатів²⁸.

Процеси українізації торкнулися і Христо-Воздвиженської церкви м. Ковеля. Парафіяни неодноразово зверталися до настоятеля протоієрея Левицького з проханням ведення Богослужінь українською мовою, та щоразу наражалися на відмову. Тоді протоієрей Левицький написав до митрополита Діонісія протест проти українізації церкви і змушував парафіян, не читаючи його, підписувати²⁹.

До когорти вищезгаданих священників належав і отець Микола Шумський з с. Сикунь Ковельського повіту³⁰.

У листі з с. Лопушно Кременецького повіту також повідомлялося, що парафіяни вже двічі зверталися до вищої церковної влади з проханням запровадити в своїй церкві українські Богослужіння. Та ці домагання успіху не мали³¹.

Отже, український національно-релігійний рух не був справою лише передових громадських діячів. Він охопив широкі верстви православного українського населення. Українського духовенства, яке прислухалося до вимог своїх парафіян, було зовсім мало. Тому на місцях цей рух полягав у боротьбі за українізацію Богослужінь з проросійськи настроєним духовенством та невеликими групами парафіян, які це духовенство підтримували.

22 серпня 1928 р. на нараді в українських церковних справах митрополит ствердив, що в парафіях перехід до української мови літургій повинен відбуватися лише в тому випадку, коли є "єдинодушие", тобто, коли всі без винятку парафіяни цього бажають³². Така позиція митрополита знову призвела до загострення стосунків і до розриву А.Річинського з церковною владою. В кінці листопада 1928 р. він оголосив про свій вихід зі складу Митрополитальної ради, пояснюючи свій крок такими словами: "...українські церковники в липні 1928 р. пішли на заклик митрополита Діонісія до згоди, виявивши

відданість православної вірі, лише поставили умову, що церковна влада вживе необхідних засобів до оздоровлення нашого церковно-громадського життя. На жаль, нічого з цього вища церковна влада не виконала, навпаки, вона виявила тенденцію залишити все по-старому, затримавши й надалі систему протекціонізму й визиску церковного майна, фактично скасувала соборне начало в церкві, відтягує висвячення українських єпископів і проводить досі стару русифікаторську політику...”³³.

У відповідь на це Священний Синод на засіданні 15 квітня 1929 р. “за ворожу і шкідливу для Православної церкви діяльність” піддав А.Річинського анафемі³⁴.

Цей синодальний акт викликав масове обурення громадянства, яке почало звертатися до церковної ієрархії з листами протесту та меморіалами. Зокрема, І.Власовський звернувся до митрополита Діонісія у “Відкритому листі”, в якому стверджував, що А.Річинського відлучено від церкви “як провідника українського церковного руху”. Власовський наводить цілу низку фактів, які стверджують неправомірність і аморальність синодальної постанови³⁵.

Також у відповідь на вищезгадані події зі сторінок “Української ниви” звучав голос протесту посла Петра Певного³⁶.

Цими подіями можна завершити перший період розгортання українського національно-релігійного руху, який охопив період 20-х років ХХ століття і відзначився дуже великим зростом національної свідомості українців і досить бурхливими подіями в релігійному житті української громадськості, які принесли значні здобутки в справі українізації Православної церкви в Польщі і, зокрема, на Волині.

¹Церква і нарід. – Ч. 4. – 1937. – 15 лютого. – С. 136.

²Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświacenia Publicznego (M WR i OP), sygn.337.

³AAN, M WR I OP, sygn. 129.

⁴Archiwum Metropolji Prawosławnej (AMP), R-VI – 1A // 483.

⁵AAN, M WR i OP, sygn.21.

⁶AMP, R-1 – 9C // 849.

⁷AAN, M WR I OP, sygn. 25.

⁸Савчук Б. Волинська “Просвіта”. – Рівне, 1996. – С. 84.

⁹На Варті. – № 19 – 20. – 1926. – листопад – грудень. – С. 9.

¹⁰Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви (ХХ ст.). Частина друга. – Нью-Йорк – Бавнд-Брук, 1975. – С. 52.

¹¹Державний архів Волинської області (ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 699. – Арк. 4.

¹²AMP, R-II // 1380.

¹³Річинський А. Критичний розгляд постанови Священного Синоду про заборону Українського церковного з’їзду. – Варшава, 1927. – С. 8.

¹⁴Рідна церква. – 1927. – 3 листопада. – С.21.

¹⁵AAN, M WR I OP, sygn. 163 – 164.

¹⁶Власовський І. Вказ. праця. – С. 81.

¹⁷Савчук Б, Вказ. праця. – С. 56.

¹⁸ДАВО. – Ф.36. – Оп. 13-а. – Спр. 238. – Арк. 1.

¹⁹Там само. – Арк. 24, 26 – 28.

²⁰Там само. – Арк. 1 – 2.

²¹AAN, M WR I OP, sygn. 229.

²²Рідна церква. – 1927. – 30 листопада. – С. 8 – 11.

²³Власовський І. Вказ. праця. – С. 56.

²⁴Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918 – 1939. – Warszawa, 1989. – S. 217.

²⁵Ibid. – S. 215.

²⁶Власовський І. Вказ. праця. – С. 57.

²⁷Українська нива. – 1927. – 8 квітня. – С. 4.

²⁸Там само. – 1928. – 16 грудня. – С. 3.

²⁹Там само. – 23 листопада. – С. 3.

³⁰Там само. – 16 грудня. – С. 3.

³¹Там само. – 1 грудня. – С. 3.

³²Власовський І. Вказ. праця. – С. 60 – 61.

³³Українська нива. – 1928. – 16 грудня. – С. 3.

³⁴Державний архів Тернопільської області. – Ф.148. – Оп.5. – Спр. 205. – Арк. 2.

³⁵Власовський І. Вказ. праця. – С. 64.

³⁶Українська нива. – 1929. – 15 червня. – С. 5.